लक्षणं यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३० अः।
"अथसर्पस्वरूपेण वाराहीकन्दसम्भवा।
एकपत्रा महावीर्य्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा॥
छत्रातिच्छत्रके विद्याद्रक्षोघ्नं कन्दसम्भवे॥")
छत्राकं, क्ली, (छत्रा इव कायतीति। कै+कः।) किम्पाकुः। छत्रिका। इति प्रायश्चित्तविवेकः॥ (यथा, मनुः। ५। १९।
"छत्राकं विड्वराहञ्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्।
पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः॥")
छत्राकः, पुं, (छत्रमिव अकति आच्छादकत्वं गच्छतीति। छत्र+अक्+अच्।) जालवर्ब्बूरकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
छत्राकी, स्त्री, (छत्राक+गौरादित्वात् ङीष्।) रास्ना। इत्यमरः। २। ४। ११५॥
छत्रातिच्छत्रः, पुं, (छत्रमतिक्रम्य छदति आच्छादयतीति। अति+छद्+ष्टन्।) छत्राकारजलोद्भवसुगन्धाख्यतृणविशेषः। तत्पर्य्यायः। छत्रातिच्छत्रा २ पालन्ना ३ अतिच्छत्रा ४ सुगन्धा ५ छत्रकः ६ कटुकः ७ कटुः ८। इति शब्दरत्नावली॥
छत्राधान्यं, क्ली, (छत्रा धान्यमिव।) धन्याकम्। इति राजनिर्घण्टः॥
छत्रिका, स्त्री, (छत्रा एव। छत्रा+स्वार्थे कन्। अत इत्वञ्च।) शिलीन्ध्रम्। कोँड़कछाता इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गोमयच्छत्रिका २ दिलीरम् ३ शिलीन्ध्रकम् ४ उर्व्वङ्गम् ५ वसारोहम् ६ गोलासम् ७। इति हारावली॥ छत्राकम् ८। इति स्मृतिः॥ उच्छिलीन्ध्रम् ९। इति श्रीभागवतम्॥ करीषेक्षुपलालपृथ्वीवेणुजच्छत्रिकायाः सामान्यगुणाः। शीतत्वम्। कषायत्वम्। स्वादुत्वम्। पिच्छिलत्वम्। गुरुत्वम्। छर्द्दातीसारज्वरश्लेष्मरोगकारित्वञ्च॥ पलालजच्छत्रिकागुणाः। पाके स्वादुरसत्वम्। रूक्षत्वम्। दोषकारित्वञ्च॥ शुचिस्थानकाष्ठवंशगोष्ठजश्वेतच्छत्रिकाया गुणः। अतिदोषकारित्वम्। अन्यच्छत्रिकास्त्रिभ्यो विगर्हिताः। इति राजवल्लभः॥
छत्री, [न्] पुं, (छत्रं कौशलादिभिराच्छादकत्वं विद्यतेऽस्य। छत्र+इनिः।) नापितः। इति शब्दरत्नावली॥ छत्रविशिष्टे, त्रि। यथा,—
"गच्छेद्वर्षातपे छत्री दण्डी रात्र्यटवीषु च।"
इति स्मृतिः॥
(यथा च हरिवंशे। २५३। ५।
"मौञ्जी यज्ञोपवीती च छत्री दण्डाजिनी तथा।
वामनो धूमरक्ताक्षो भगवान् बालरूपधृक्॥")
छत्वरः, पुं, (छदते अपवारयति वर्षोष्णादिकमिति। छद अपवारणे+"क्वित्वरच्छत्वरेति।" उणां। ३। १। इति ष्वरच् प्रत्ययेन साधुः।) गृहम्। कुञ्जः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥
छद, तृ क संवृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तः चुरां-परं-सकं-सेट्।) छदयति। इति दुर्गादासः॥ (यथा, कविरहस्ये। १६।
"छदयति सुरलोकं यो गुणैर्यश्च युद्धे
सुरयुवतिविमुक्ताश्छादयन्ति स्रजश्च॥")
छद, कि ञ संवृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-उभं-सकं-सेट्।) कि ञ, छादयति छादयते छदति छदते दिशं मेघः। आच्छादयति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥
छद, म कि ञ ऊर्ज्जने। ऊर्ज्जनं बलं जीवनञ्च। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-उभं-सकं-सेट्।) छदयति पुत्रं पिता। जीवयति बलवन्तं करोति वा इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥
छदः, पुं, (छदति आच्छादयतीति। छद+अच्।) पत्रम्। (यथा, रामायणे। २।५५।६।
"ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम्॥")
पक्षः। ग्रन्थिपर्णवृक्षः। तमालवृक्षः। इति मेदिनी। दे, ५॥
छदनं, क्ली, (छदति आच्छादयतीति। छद+ल्युः।) पत्रम्। पक्षः। (यथा, महाभारते। ३। १५८। ६९।
"विमलस्फाटिकाभानि पाण्डरच्छदनैर्द्विजैः।
कलहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च॥"
छद+भावे ल्युट्।) पिधानम्। इति मेदिनी। ने, ६५॥ तमालपत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ तेजपात इति भाषा॥
छदपत्रः, पुं, (छदानि आच्छादकानि पत्राणि यस्य।) भूर्जपत्रवृक्षः। इति काचित् रत्नमाला॥
छदिः, [स्] क्ली, (छादयतीति छाद्यतेऽनेन वा। छद्+णिच्+"अर्त्तिसृधृधृषिक्षदिछदिभ्य इसिः।" उणां। २। १०९। इति इसिः। "इसनृचनृक्षिषु च।" ६। ४। ९७। इति ह्रस्वः।) पटलम्। इत्यमरः। २। २। १४॥ (यथा, भागवते। ७। १४। १३।
"कृमिविड्भस्मनिष्ठान्तं क्वेदं तुच्छं कलेवरम्।
क्व तदीयरतिर्भार्य्या क्वायमात्मा नभश्छदिः॥")
छद्म, [न्] क्ली, (छद्यते आव्रियते स्वरूपमनेनेति। छद+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।" उणां। ४। १४४। इति मनिन्।) व्याजः। (यथा, रघुः। १२। २
"तं कर्णान्मूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा॥")
कपटः। शाठ्यम्। अपदेशः। स्वरूपाच्छादनम्। इति मेदिनी। ने, ६४॥
छद्मतापसः, पुं, (छद्मना कपटेन तापसः। अप्रकृततपस्वितया एवास्य तथात्वम्।) छलतपस्वी। तत्पर्य्यायः। सर्व्वाभिसन्धी २ वैडालव्रतिकः ३ वेशधारी ४। इति शब्दरत्नावली॥
छद्मिका, स्त्री, (छद्म अस्त्यस्याः। व्रीह्यादित्वादिनिः संज्ञायां कन् टाप् च।) गुडूची। इति राजनिर्घण्टः॥
छन्दः, पुं, (छन्द्यते इति। छन्द+भावे घञ्।) अभिप्रायः। (यथा, रामायणे। २। ६। ७।
"मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं छन्दो विलासिनि!।
श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयताम्॥")
वशः। इत्यमरः। ३। ३। ८८॥ अभिलाषः। इति भरतः॥ विषम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ रहसि त्रि। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥
छन्दः, [स्] क्ली, (चन्दयति आह्लादयति चन्द्यतेऽनेन वा। चदि आह्लादे+"चन्देरादेश्च छः।" उणां। ४। २१८। इति असुन् चस्य छश्च।) वेदः। (यथा, रघुः। १। ११।
"आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव॥")
स्वैराचारः। अभिलाषः। (यथा, महाभारते। १२। २०१। १२।
"कामात्मकाश्छन्दसि कर्म्मयोगा
एभिर्व्विमुक्तः परमभ्युवीत॥")
पद्मम्। इति मेदिनी। से, २२॥ अस्य लक्षणं यथाह गङ्गादासः।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत्॥
सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा।
समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः॥
आदिस्तृतीयवद्यस्य पादस्तुर्य्यो द्वितीयवत्।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम्॥"
एषामर्थः। अक्षरसंख्यातं अक्षरगणनया परिप्राप्तं वृत्तमुच्यते। मात्राकृता मात्रागणनया निर्णीता जातिर्जातिसंज्ञिका भवति। समं समचतुष्पादम्। अर्द्धसमं यस्य प्रथमः पादः तृतीयेन पादेन तुल्यः चतुर्थः पादो द्वितीयेन पादेन तुल्यः। विषमं पृथक्लक्षणचतुष्पादम्॥ (तच्च समवृत्तन्तु उक्थादिसंज्ञाभेदेन षड्विंशतिप्रकारकम्। यदुक्तं छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः।
पादैरुक्थादिसंज्ञं स्याच्छन्दः षड्विंशतिं गतम्॥
उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्व्विका।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च॥
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता।
शक्वरी सातिपूर्व्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी तथा स्मृते॥
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः।
विकृतिः संस्कृतिश्चैव तथातिकृतिरुत्कृतिः॥"
छन्दोलक्षणोपयोगिगणास्तु दश। यदुक्तं तत्रैव-
"न्यस्तजैर्भगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना॥
मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो
भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः
सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः॥
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः।
क्रमेण चैषां रेखाभिः संस्थानं दर्श्यते यथा॥"
म ।।।, न ।।।, भ ।।।, य ।।।, ज ।।।,
र ।।।, स ।।।, त ।।।, ग ।, ल ।।।)
छन्दस्तु नानाविधम्। तस्य यन्थाः छन्दोविचितिपिङ्गलच्छन्दोमञ्जरीवृत्तरत्नाकरश्रुतबोधादयः सन्ति तेषु छन्दोमञ्जर्य्याद्युक्तलक्षणोदाहरणादीनि लिख्यन्ते॥